

Θεόδωρος Τσέκος*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ:
ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΑ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ. ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΗ (;)

1. *Μία μεταβατική περίοδος*

Στο χρόνο που μεσολάβησε από την έκδοση του πρώτου τόμου της σειράς του Πολιτικού Πορτραίτου η χώρα διέσχισε την τελευταία φάση μιας κρίσης και εισήλθε σε μια νέα. Η πρώτη οικονομική και κοινωνική, η δεύτερη υγειονομική στην βάση της με σημαντικότερες, ωστόσο, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Στο μεταίχμιο, λοιπόν, δύο κρίσεων ή στη μετάβαση από την μία στην άλλη, ο ανά χείρας δεύτερος τόμος επιχειρεί να ανιχνεύσει εκφάνσεις, αιτίες, επιπτώσεις και αναμενόμενες εξελίξεις σε κάποιες από τις διαστάσεις του πολιτικού.

1.1. *Η επιστροφή του πολιτικού διπολισμού*

Κατά το μεταβατικό αυτό διάστημα μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες εξελίξεις στη χώρα μας, υπό την οπτική της πολιτικής έρευνας, υπήρξε η συρρίκνωση του «στατιστικά ήσυχου» χώρου –στατιστικά και όχι πολιτικά– που δημιουργήθηκε την περίοδο της κρίσης από τη διατάραξη του δικομματικού συστήματος και την εμφάνιση μικρών κομμάτων σε όλα τα πεδία του πολιτικού φάσματος, δεξιά, κέντρο και αριστερά. Η χώρα μοιάζει να επανέρχεται στην κλασσική ισορροπία των δύο πόλων που διαταράχθηκε σοβαρά

* Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Διευθυντής του Ινστιτούτου Πολιτικών Ερευνών του ΕΚΚΕ.

μετά το ξέσπασμα της κρίσης χρέους το 2010. Στις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου του 2019 τα δύο μεγαλύτερα κόμματα, η Νέα Δημοκρατία και ο ΣΥΡΙΖΑ απέσπασαν από κοινού το 71,4% των ψήφων, ενώ συγκριτικά στις εκλογές του Μαΐου του 2012 είχαν μαζί αθροίσει 35,63% (18,85% η ΝΔ και 16,78% ο ΣΥΡΙΖΑ). Στη συνέχεια, στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 σημείωσαν συνολικό ποσοστό 56,55%, στις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015 συγκέντρωσαν το 64,15% και σε αυτές του Σεπτεμβρίου 2015 το 63,56% των ψήφων (35,46% ο ΣΥΡΙΖΑ και 28,10% η ΝΔ). Αντίθετα, από την έναρξη της Μεταπολίτευσης και ειδικά μετά τη σταθεροποίηση του διπόλου εξουσίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ, μεταξύ 1981 και 2009, τα ποσοστά του δικομματισμού είχαν κινηθεί σε επίπεδα 80 - 85%.¹ Η εξέλιξη αυτή επαναφέρει το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον η τομή του 2012 και συνολικά η δεκαετία 2010-2019 με τη συρρίκνωση του δικομματισμού σηματοδοτούν μια ριζική μεταβολή στη διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών ή αποτελούν απλώς μια παρένθεση σε έναν ιστορικά ανθεκτικό πολιτικό διπολισμό.²

1.2. Μια «πολιτολογία της αισιοδοξίας»

Ένα διαφορετικής τάξεως και ήσσονος ορατότητας αλλά επίσης αξιοπρόσεκτο, κατά την άποψή μας, ζήτημα της ίδιας περιόδου είναι η εμφάνιση στην Ελλάδα ενός ρεύματος σκέψης που θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ιστοριογραφία ή/και πολιτολογία της αισιοδοξίας. Η θεωρητική παραγωγή που οριοθετεί το εν λόγω ρεύμα είναι ακόμη περιορισμένη και, ασφαλώς, δεν είναι προφανής και δεδομένη η ανθεκτικότητά του. Ωστόσο, θα μπορούσε να σηματοδοτεί μια ρήξη –ή έστω μια εξισορρόπηση – με την έως τώρα κριτική προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης και των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτικών χαρακτηριστικών της χώρας. Διακρίνονται εδώ δύο συνιστώσες, η πρώτη αφορά την έμφαση στα επιτεύγματα και όχι στις αποτυχίες. Η δεύτερη συζητά κριτικά την αυτό-αντίληψη περί ελληνικής ιδιαιτερότητας.

Εναρκτήριο ερέθισμα μιας τέτοιας συζήτησης απετέλεσε το βιβλίο *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική* του Γιάννη Βούλγαρη, Ομότιμου Καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου

1 Ο δικομματισμός ως αθροιστικό ποσοστό των δύο μεγαλύτερων κομμάτων κυμάνθηκε μεταπολιτευτικά ως ακολούθως: 74,79% το 1974, 67,18% το 1977, 83,94% το 1981, 86,67% το 1985, 83,41% τον Ιούνιο του 1989, 86,86% τον Νοέμβριο του 1989, 85,50% το 1990, 86,18% τον Οκτώβριο του 1993, 79,61% το 1996, 86,53% το 2000, 85,91% το 2004, 79,94% το 2007, ενώ στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2009, τα δύο πρώτα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ (43,92%) και η Νέα Δημοκρατία (33,47%), είχαν συγκεντρώσει το 77,39% των ψήφων.

2 Βλ., σχετικά, Teperoglou and Tsatsanis, 2014.

Πανεπιστημίου και τέως Ερευνητή του Ινστιτούτου Πολιτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ. Στο βιβλίο αυτό ασκείται κριτική στην κυρίαρχη, κατά τον συγγραφέα, τάση υπερτονισμού των στοιχείων της καθυστέρησης, της υπανάπτυξης, εν τέλει, της αδυναμίας, η χώρα να παρακολουθήσει τους σύγχρονους μετασχηματισμούς και επιχειρείται μια νέα ματιά στα βασικά χαρακτηριστικά της εθνικής μας εξέλιξης. Επιλέγεται δε, για τη νέα αυτή προσέγγιση, η επανεξέταση του αναδεικνυόμενου ως κεντρικού, καθοριστικού αλλά μέχρι τώρα υποτιμημένου και διαστρεβλωμένου ρόλου του κράτους και της γεωπολιτικής στη διαμόρφωση της νεωτερικής Ελλάδας: η χώρα «κατασκευάστηκε από την γεωπολιτική της περιοχής και κατασκεύασε τον εαυτό της με την Πολιτική» εντασσόμενη στην νεωτερικότητα με όρους τόσο συγκρότησής της όσο και νομιμοποίησης της εξουσίας και σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι μέχρι τώρα πιστευόταν. Υπ' αυτήν την οπτική δεν αναδεικνύεται κάποιος «ελληνικός εξαιρετισμός», υπό μορφή αρνητικών ιδιομορφιών, αντιθέτως προτάσσονται οι νεωτερικές όψεις της εθνικής συγκρότησης και εξέλιξης.³

Στην ίδια γραμμή σκέψης εντάσσονται η σύνοψη της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού κράτους μεταξύ 1910-2001 που επιχειρήσε ο Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος. Ο Σωτηρόπουλος (2019, σελ. 14-15) επισημαίνει ότι το ελληνικό κράτος «ακολούθησε ...διάφορες τροχιές εκσυγχρονισμού συντονισμένο περισσότερο ή λιγότερο με τα ξένα υποδείγματα, άλλοτε με δική του βούληση, άλλοτε ύστερα από εξωτερικές πιέσεις και εξαναγκασμούς... Πάντοτε όμως σε σταθερό διάλογο με τα δυτικά εκσυγχρονιστικά διλήμματα και με διάθεση μεγαλύτερη ή μικρότερη να παρακολουθήσει τις διεθνείς εξελίξεις».

Ο συλλογικός τόμος που συν-επιμελήθηκαν οι Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής και Σ. Ριζάς (2020) περί κράτους και πολιτικής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα εισφέρει επίσης στη συγκρότηση της «αισιόδοξης» οπτικής. Γράφει ο Γ. Βούλγαρης στο εισαγωγικό κεφάλαιο με τίτλο «Ο διχασμένος 20ός αιώνας. Οι πολώσεις και ο μεγάλος μετασχηματισμός», αναφερόμενος στον πολιτισμικό, κοινωνικό και πολιτικό δυισμό, το δίπολο Ανατολής-Δύσης που χαρακτηρίζει, ή κατ' άλλους κατατρέπει, τη χώρα στην ιστορική διαδρομή της: «Νομίζω ότι η επιγραμματική διατύπωση της Έλλης Σκοπετέα, ότι η "Ανατολή" ποτέ δεν υπήρξε στρατηγική επιλογή για την Ελλάδα συνοψίζει την πραγματικότητα... Είναι λάθος να δίνουμε μια ουσιοκρατική υπόσταση στην "Ανατολή" - το ίδιο βέβαια και στην "Δύση"» [προφανώς ως αντίπαλο

3 Βλ. Βούλγαρης, 2019, σελ. 20 -21.

δέος].⁴ Πολλές δε από τις εσωτερικές πολώσεις και αντιπαραθέσεις όπως ο εθνικός διχασμός αλλά και ο ελληνικός εμφύλιος ερμηνεύονται ως «δι-αφορές αντίληψης στο εσωτερικό της νεωτερικότητας».⁵ Ως προς δε την καταγγελία της άδικης αντιμετώπισης της «μικρής πλην τιμίας Ελλάδος» από τους ισχυρούς του κόσμου αυτού, που αποτελεί ένα σύνηθες αφήγημα στην ελληνική κοινωνία, σημειώνεται (με αναφορά στον Κ. Κωστή): «...Όχι μόνο δεν υπήρξαμε a priori έθνος αδικημένο και κατατρεγμένο αλλά συχνά αντιμετωπιστήκαμε σαν το enfant gâté de l'histoire».⁶

Ιδιόμορφη, αλλά ενισχυτική, εν τέλει, της «αισιόδοξης» προσέγγισης είναι και η οπτική που υιοθετείται στον συλλογικό τόμο περί ελληνικού εξωτισμού που επιμελήθηκαν οι Παναγής Παναγιωτόπουλος και Δ.Π. Σωτηρόπουλος (2020). Εδώ η έμφαση δεν δίνεται στα στοιχεία σύγκλισης της χώρας με τη δυτική «κανονικότητα» αλλά σε εκείνα που τη διαφοροποιούν. Η ιχνηλάτηση των στοιχείων αυτών στη μακρά διάρκεια μέσα από προσεγγίσεις πολιτισμικής κοινωνιολογίας καταλήγει στη θέση ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους από το 2010 και εντεύθεν, ο ελληνικός εξαιρετισμός, δεν δομείται με όρους Ανατολής – Δύσης, αλλά συμμόρφωσης – αντίστασης σε κυρίαρχα πρότυπα (εθνική ανεξαρτησία, αντικαπιταλιστική στάση κ.ά.), άρα μέσα και πάλι μέσα από τη δυτική οπτική και ενταγμένη σε αντίστοιχα «δυτικοστραφή» αφηγήματα.

Μένει, λοιπόν, να αποδειχθεί κατά πόσον αυτή η «πολιτολογία της αισιοδοξίας» θα διαρκέσει συγκροτώντας μιαν εναλλακτική ή συμπληρωματική οπτική στην ανάλυση της κοινωνικο-πολιτικής και θεσμικής μας πραγματικότητας.

1.3. Το πρόβλημα του ελληνικού εξαιρετισμού

Σε κάθε περίπτωση η επίδρασή της θα είναι χρήσιμη αν καταφέρει να μετριάσει ή να σχετικοποιήσει τις αντιλήψεις περί ελληνικού εξαιρετισμού (εξεψιοναλισμού) που διαπνέουν, κατά το μάλλον ή ήττον, τις –στρατευμένες, π.χ., κομματικά κείμενα, αλλά και ανεξάρτητες– αναλύσεις για την ελληνική οικονομικο-κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Οι ιδιαίτερες συνθήκες ενός οικονομικό-κοινωνικού σχηματισμού και του πολιτικο-διοικητικού του συστήματος πρέπει ασφαλώς να λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν σε κάθε απόπειρα κατανόησης της πραγματικότητας και παρέμβασης σε αυτήν. Ωστόσο, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι συνθήκες διεθνούς – και

4 Βούλγαρης, Κωστής και Ριζάς, 2020, σελ. 27.

5 Αυτόθι.

6 Όπ.π., σελ. 24.

πολύ περισσότερο ευρωπαϊκής- ολοκλήρωσης έχουν στις μέρες μας ενταθεί. Η περιβαλλοντική και οικονομική αλληλεξάρτηση των εθνικών κρατών αλλά των περιφερειακών συστημάτων είναι ισχυρότατη. Το ίδιο ισχύει, σε πιο περιορισμένη έκταση, και με το κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Η διεθνής διάχυση των μαζικών life-styles αλλά και η συγκλίνουσα εκλογική συμπεριφορά των οικονομικά μεσαίων και αδύναμων στρωμάτων (ανάδειξη ΛεΠέν, Όρμπαν, Φάρατζ, Μπολσονάρο, Τραμπ κ.λπ.) το αποδεικνύουν. Τα τεκταινόμενα, λοιπόν, σε εθνικό επίπεδο είναι σε μεγάλο βαθμό εθνικές εκφάνσεις διεθνών δυναμικών. Το ίδιο συνέβαινε άλλωστε και στο παρελθόν. Το ίδιο συμβαίνει με ακόμα μεγαλύτερη ένταση σήμερα.

Κατ' αυτή την έννοια και οι ελληνικές ιδιαιτερότητες, όπως αυτές στις οποίες αναφέρεται ο Βούλγαρης, πρέπει ασφαλώς να καταγράφονται και να συνυπολογίζονται, χωρίς, όμως, να ερμηνεύονται ως κυρίαρχες συνθήκες εθνικού εξαιρετισμού. Να μην εκτρέπονται, δηλαδή, σε ένα αφήγημα που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα εν Ελλάδι συμβαίνοντα ως αποκλειστικά και μοναδικά και την ελληνική κοινωνία και οικονομία ως ιστορικά ξεχωριστές περιπτώσεις που δεν έχουν καμία σχέση με το διεθνές και ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και τις ευρύτερες δυναμικές τους. Μια τέτοια προσέγγιση μειώνει την ικανότητα κατανόησης και διορθωτικής παρέμβασης στα κακώς κείμενα.

1.4. *Οι πολιτικές της πανδημίας*

Δεν θα μπορούσε κανείς να διατρέξει τα πολιτικο-διοικητικά και κοινωνικά τεκταινόμενα της περιόδου χωρίς να αναφερθεί στις επιδράσεις της πανδημίας. Βασικότερη εξ αυτών είναι η ενίσχυση της υγειονομικής κατ' αρχάς αλλά –εξ αιτίας μιας αλυσίδας διατομεακών επιδράσεων– και της οικονομικής και κοινωνικής αβεβαιότητας, η οποία θέτει σημαντικά προσκόμματα στην άσκηση αποτελεσματικών δημοσίων πολιτικών, δεδομένου ότι η τελευταία βασίζεται στην προβλεψιμότητα.

Αντιθέτως, οι σχεδιαστές πολιτικής και οι αποφασίζοντες είναι τώρα υποχρεωμένοι όχι μόνο να ενεργούν υπό συνθήκες ιδιαίτερα υψηλού βαθμού απροσδιοριστίας των δημοσίων προβλημάτων, και ασφαλώς όχι μόνο των υγειονομικών, αλλά και να εργάζονται με σενάρια υψηλού βαθμού αβεβαιότητας, τα οποία προκύπτουν από τρία πεδία συναρτημένων ερωτημάτων και μεταβλητών σχετικά με:

1. Το πόσο θα διαρκέσει η πανδημία· το αν και το πόσο συχνά αυτή θα επανέρχεται· Σε ποια έκταση και προς ποιες κατευθύνσεις θα μεταλλάσσεται ο ιός· το πόσο γρήγορα και σε ποια έκταση θα διασφαλίζεται η ανοσία του πληθυσμού· το κατά πόσον και το πώς θα παραμείνουν αποτελεσματικά τα εμβόλια έναντι πιθανών μεταλλάξεων και για ποιο διάστημα.

2. Το κατά πόσον θα επηρεάσει ουσιαστικά την παραγωγή, τη ζωή, την οικονομία, την κοινωνία και κατ' επέκταση τις αντίστοιχες τομεακές πολιτικές. Και ιδίως ποια θα είναι η έκταση και τα πεδία όπου θα εξαναγκαστούμε σε δραστηριότητες ήσσονος επαφής (low touch economy and society – low touch world).⁷

3. Το κατά πόσον η πανδημία θα παραμείνει στη συλλογική μνήμη μετά την επιστροφή στην (όποια) κανονικότητα, επηρεάζοντας την κοινή γνώμη και ασκώντας πιέσεις στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των τομεακών πολιτικών. Ενδεικτικά αξίζει εδώ να αναφερθεί πως η ισπανική γρίπη (1918 - 1920), η οποία προκάλεσε μεταξύ 20 και 60 και κατ' άλλες εκτιμήσεις έως και 100 εκατομμύρια θανάτους παρέμεινε στη συλλογική μνήμη και αποτέλεσε πεδίο συχνών αναφορών και συγκρίσεων κατά την τρέχουσα πανδημία. Αντιθέτως, η ασιατική γρίπη (1957-1959), η οποία προκάλεσε 1 έως 2 εκατομμύρια θανάτους και η γρίπη του Χονγκ Κονγκ (1968 -1969) με 1 έως 4 εκατομμύρια θανάτους παρέμειναν ελάχιστα έως καθόλου στην κοινή μνήμη, διεθνώς. Οι πιθανότητες να παραμείνει στη συλλογική μνήμη η πανδημία Covid 19 –λόγω κοινωνικής απομάκρυνσης, οικονομικού και κοινωνικού lockdown και ύφεσης αλλά και λόγω διάχυσης πληροφοριών (πραγματικών και χαλκευμένων) και διαρκούς συζήτησης του θέματος μέσω των κοινωνικών δικτύων– είναι αυξημένες. Η συμπερίληψή της στη συλλογική μνήμη / αφήγηση του παρελθόντος θα επηρεάσει ασφαλώς περισσότερο και τη θεσμική ατζέντα και τις οργανωτικές λύσεις και τις ασκούμενες πολιτικές σε βάθος χρόνου.

Σε κάθε περίπτωση, η συνειδητοποίηση της ευαλωτότητας των κοινωνιών μας, ανεξαρτήτως έκβασης της τρέχουσας πανδημίας, και σε συνδυασμό με την πιθανότητα εμφάνισης στο μέλλον νέων πιο επικίνδυνων υγειονομικών απειλών, όπως και άλλων φυσικών ή/και ανθρωπογενών κινδύνων, φαίνεται να καταγράφεται ήδη στη συλλογική συνείδηση αλλά και τη θεσμική ατζέντα. Αυτή η επιτακτική ανάγκη διαχείρισης του συλλογικού φόβου και οι συνακόλουθες προτεραιότητες απεμπλοκής από πιθανά blame-games ίσως εξηγούν σε κάποιο βαθμό το γεγονός ότι οι σχεδιαστές πολιτικής και οι αποφασίζοντες επέλεξαν παγκοσμίως, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, τα εκτεταμένα lockdowns αναλαμβάνοντας το ρίσκο της βαθιάς ύφεσης αλλά και την (επανα-) νομιμοποίηση των δημοσιονομικά επεκτατικών και αναδιανεμητικών εργαλείων πολιτικής, των οποίων η ιδεολο-

7 Βλ. σχετικά την έρευνα της IPSOS Ansons T., Murphy C., Naert S. and Strong C., Brand Rituals in a Low-Touch World. What's Next for Brands, 2020-04.

γική κυριαρχία αλλά και η εφαρμογή είχε υποχωρήσει, ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.

Η αποδοχή μιας τέτοιας ευαλωτότητας μπορεί να παράξει δύο τύπους πιθανών απαντήσεων, εναλλακτικών αλλά και δυνητικά συμπληρωματικών. Η πρώτη θα μπορούσε να συνδέεται με μια στροφή προς την αυτάρκεια, από την ακραία ατομική μορφή της, όπως αυτή που πρεσβεύουν οι ελευθεριακοί (libertarians) ιδίως στις ΗΠΑ, έως μια πιο μετριοπαθή εκδοχή της με έμφαση στην τοπικότητα και με οικολογικό υπόβαθρο (small is beautiful, περιορισμό των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και συγκεκριμένα του ενεργειακού αποτυπώματος των αγαθών, λόγω μαζικής παραγωγής και των μαζικών μεταφορών του διεθνούς εμπορίου) ή ακόμα και την εθνική αυτάρκεια. Ως προς την τελευταία, ενδεικτική είναι η επιχειρηματολογία του Γάλλου Προέδρου Μακρόν σε συνέντευξή του στους Financial Times στις 17 Απριλίου 2020: «Όταν φοβόμαστε δεν θα στραφούμε στην Amazon, στην Google, στην παγκοσμιοποίηση, στον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών, στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Θα στραφούμε στη χώρα μας. Πιστεύω στη διεθνή συνεργασία αλλά οι άνθρωποι στρέφονται στη χώρα τους. Ανακαλύπτουμε έτσι ξανά τι είναι η εθνική κυριαρχία: Είναι ο Λεβιάθαν που μας προστατεύει». Ο (καλός) Λεβιάθαν του Εμμανουέλ Μακρόν, είναι άλλωστε το πλαίσιο που μπορεί να υποδεχθεί και να υποστηρίξει τη δεύτερη εκ των πιθανών απαντήσεων: τη στροφή προς τη συλλογικότητα, την άσκηση πολιτικών διά των οποίων η κοινότητα θα προστατεύσει τα μέλη της.

Η επιλογή μίας εκ των ως άνω λύσεων, ή συνδυασμών τους, είναι ενδεχομενική, εξαρτάται δηλαδή από τις πιθανές εξελίξεις περί την τρέχουσα πανδημία ή τις πιθανότητες εμφάνισης νέων, μεγάλης κλίμακας, κινδύνων. Δεν μπορούν να υπάρχουν λοιπόν τη στιγμή αυτή βεβαιότητες. Ωστόσο, η δραματική ανατροπή της βιωμένης «κανονικότητας» και το γεγονός ότι η πανδημία είναι ήδη ένα τεράστιο πειραματικό εργαστήριο για δημόσιες πολιτικές, με πιλοτικές εφαρμογές μεγάλης κλίμακας σε πραγματικές συνθήκες και με τίμημα βέβαια ανθρώπινες ζωές αλλά και σημαντικότερες επιπτώσεις στην οικονομία, επιτρέπει την εξαγωγή κάποιων αρχικών συμπερασμάτων ειδικά για ζητήματα που ενδιαφέρουν την πολιτική ανάλυση και συνδέονται με τη συγκρότηση των πολιτικών προτιμήσεων και τη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς.

Αυτό που έχουμε ήδη μάθει, αναμενόμενο άλλωστε, είναι πως η ανάγκη διαχείρισης κινδύνων μεγάλης κλίμακας και μάλιστα σε περιβάλλον αυξημένης αβεβαιότητας επαναφέρει στο επίκεντρο τη σχέση με το κράτος και τη δημόσια εξουσία. Η εκ των πραγμάτων επανεξέταση της σχέσης αυτής ενε-

γοποιεί δύο δυναμικές και δύο εναλλακτικούς τύπους στάσεων και συμπεριφορών καθοριζόμενων τόσο από την κοινωνική/οικονομική τοποθέτηση των υποκειμένων (τη θέση τους στην παραγωγή και την αγορά εργασίας, το εισόδημά τους) αλλά και από πολιτισμικές/αξιακές παραμέτρους.

Σχηματικά θα μπορούσαμε να ορίσουμε την πρώτην εξ αυτών ως «επιστροφή στο κράτος». Η αναδίπλωση στην προστασία του [εθνικού (;)] κράτους συνεπφέρει αύξηση της βαρύτητας της εν γένει δημόσιας παρέμβασης, άρα των δημοσίων πολιτικών και ειδικότερα των διαδικασιών του σχεδιασμού τους (προγραμματισμός, έλεγχος, αξιολόγηση, ανατροφοδότηση).

Η δεύτερη μπορεί να οριστεί ως «εξω-συστημική αντίδραση» και συνίσταται στην ενίσχυση της αμφισβήτησης του υφιστάμενου πλαισίου διαχείρισης των κοινών υποθέσεων, που εκδηλώνεται ως μείωση της εμπιστοσύνης στους θεσμούς, στην επιστήμη και εν γένει στον νεωτερικό ορθολογισμό. Η άρνηση του Sars-Cov-2 ως κοινού και γενικευμένου κινδύνου με αμφισβήτηση της θνησιμότητας, με απόψεις περί εργαστηριακής κατασκευής του ιού ως εργαλείου μαζικής χειραγώγησης, με το αντι-εμβολιαστικό κίνημα και με λοιπές θεωρίες συνωμοσίας, εγγράφεται σε λογικές ρήξης με / και εξόδου από το «κατεστημένο», το οποίο εκλαμβάνεται ως κυριαρχία και επιβολή των «ισχυρών», ως παραβίαση των προσωπικών ελευθεριών και δικαιωμάτων και της ατομικότητας των επιλογών. Μια τέτοια τοποθέτηση συνιστά μετακίνηση από την προοπτικής μιας ενδο-συστημικής ανατροπής ή μεταρρύθμισης στην επαγγελία της εξω-συστημικής καταστροφής.

Η όξυνση της πολιτισμικής διαφοροποίησης, η οποία μοιάζει να λαμβάνει την μορφή ενός «πολιτισμικού πολέμου»,⁸ παράγει ή ενισχύει εντός των συγχρόνων κοινωνιών αντιθέσεις που συνδέονται μεν και με τη θέση στην παραγωγή και το προκύπτον εισόδημα αλλά όχι απαραίτητως με την κλασσική έννοια της ταξικής ή οικονομικο-κοινωνικής διαφοροποίησης. Μια ενδεχόμενη ευρεία ρήξη με το πνεύμα της νεωτερικότητας θα δημιουργούσε κινδύνους συνοχής και ομαλής αναπαραγωγής των κοινωνιών.⁹ Για

8 Η έννοια που εισήχθη από τον James Davison Hunter (1991) και ξανασυζητήθηκε δεκαπέντε χρόνια αργότερα, από τον ίδιο και τον Alan Wolfe (2006) προκάλεσε ευρύτατη συζήτηση μεταξύ των υποστηρικτών και των αντιπάλων μιας προσέγγισης που εστιάζει στις πολιτισμικές αντιθέσεις και όχι σε οικονομικές ή κοινωνικές μεταβλητές. (Βλ. και Williams, 1997· Imber, 2001). Η προβληματική των «πολιτιστικών πολέμων» παραμένει ακόμη εντόνως αμερικανο-κεντρική, θα μπορούσε, ωστόσο, με τις αναγκαίες προσαρμογές να καταστεί ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης και σε διαφορετικά περιβάλλοντα.

9 Κάποιες πρώτες εκλογικές ενδείξεις, ωστόσο, δεν επιβεβαιώνουν την αντοχή τέτοιων πολιτικών δυναμικών. Ένα ενδιαφέρον εύρημα από τις περιφερειακές εκλογές που διεξήχθησαν στη Γαλλία τον Ιούνιο του 2021 είναι πως μια πανσπερμία ανεξάρτητων περιφερειακών ψηφοδελτίων που συγκροτήθηκαν από «κορωνο-σκεπτικιστές» (αρνητές του κο-

την εξομάλυνση μιας τέτοιας κατάστασης απαιτούνται, σε κάθε περίπτωση, συνδυασμένες και αποτελεσματικές δημόσιες πολιτικές στο υγειονομικό οικονομικό, κοινωνικό, εργασιακό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό πεδίο. Για την άσκηση αυτών των πολιτικών είναι κρίσιμη η διαθεσιμότητα και η αξιοποίηση επαρκών και αξιόπιστων κοινωνικών δεδομένων, γεγονός που αναδεικνύει τον κεντρικό ρόλο της κοινωνικής και πολιτικής έρευνας.

1.5. Η διαχείριση «δυσεπίλυτων» προβλημάτων (*wicked problems*)

Η άσκηση δημόσιας πολιτικής γίνεται πάντοτε με μεγαλύτερους ή μικρότερους βαθμούς ενδεχομενικότητας. Στις δεδομένες, όμως, συνθήκες η ενδεχομενικότητα δεν είναι συγκυριακή ή/και τομεακή αλλά προκύπτει από γενικά και κυρίαρχα χαρακτηριστικά της περιόδου, που συνοψίζονται ως Ρευστότητα, Αβεβαιότητα, Πολυπλοκότητα και Αμφισημία (a VUCA World-Volatility, Uncertainty, Complexity, Ambiguity).¹⁰ Είναι δε τόσο εκτεταμένη που καταλήγει να ακυρώνει τα σταθερότυπα πρόσληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως τώρα από τα οικονομικά και πολιτικά υποκείμενα και κατ' επέκταση να περιορίζει δραστικά την ικανότητα πρόβλεψης σχεδιασμού και λήψης αποφάσεων των ατόμων, των οργανωμένων ομάδων αλλά και των ίδιων των θεσμών. Οδηγούμαστε, έτσι, σε άσκηση δημοσίων πολιτικών υπό συνθήκες υπέρμετρου πολλαπλασιασμού των λεγομένων «δυσεπίλυτων προβλημάτων» (*wicked problems*).

Ως «δυσεπίλυτα» χαρακτηρίζονται κατά τους Rittel και Webber (1973, σελ. 155-169) σύνθετα δημόσια προβλήματα με περιορισμένη συμφωνία για τη νοηματοδότησή τους, με αποκλίσεις αξιών και αντιλήψεων των εμπλεκο-

ρωναίου, αντιεμβολιαστές και λοιπές ομάδες ιδεολογικά συνδεδεμένες και με το κίνημα των κίτρινων γιλέκων) απέτυχε πλήρως να καταγράψει έστω και την ελάχιστη εκλογική ισχύ. Κανένα εξ αυτών δεν κατόρθωσε να υπερβεί το 1% και τα περισσότερα κινήθηκαν γύρω στο 0,5%. Η δυσaréσκεια εκφράστηκε μέσω της αποχής σε ποσοστά που προσεγγίζουν εθνικά το 70% και είναι ακόμη υψηλότερη στα «λαϊκά προάστια» και σε ζώνες που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Αποδεικνύεται, επίσης, ότι η γενικευμένη ανασφάλεια εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό και για όσους επέλεξαν να προσέλθουν στις κάλπες, να τροφοδοτεί την περίφημη «συσπείρωση γύρω από τη σημαία» («rally 'round the flag' effect»), η οποία δεν αφορά απαραίτητως την κυβερνώσα παράταξη αλλά ευρύτερα τις θεωρούμενες ως έγκυρες και αξιόπιστες πολιτικές δυνάμεις, ενδεχομένως και με αναγωγή στην εικόνα και την εμπειρία του παρελθόντος (εν προκειμένω γκαυλικούς και σοσιαλιστές στην Γαλλία). Αντίθετα, πειραματικές, ριζοσπαστικές προτάσεις που προσπαθούν να αξιοποιήσουν την ανασφάλεια με αποτέλεσμα να την αναπαράγουν και να την πολλαπλασιάζουν δεν φαίνεται, ακριβώς για αυτόν τον λόγο, να αποκτούν πολιτική επιρροή. Βλ., σχετικά, Régionales: mais où sont passés les corona-sceptiques?. (2021, Juin 20). *Marianne*.

10 Βλ. ενδεικτικά, Schick, Hobson and Ibisich, 2017· Worley and Jules, 2020, σελ. 279-283.

μένων περί τη φύση και την αντιμετώπισή τους, με εμπλοκή πολλών ανταγωνιστικών συμφερόντων στον χειρισμό τους και στις επιπτώσεις τους, με αιτίες πολλαπλές που δεν εντοπίζονται και δεν κατανοούνται εύκολα, με σύνθετες τεχνικές πτυχές που γεννούν αβεβαιότητα χειρισμού αλλά και με θεσμική πολυπλοκότητα και εκτενείς συναρμοδιότητες υπηρεσιών. Τα δυσεπίλυτα προβλήματα κατά κανόνα εμπίπτουν ταυτόχρονα σε περισσότερα τομεακά πεδία και απαιτούν από τους σχεδιαστές και αποφασίζοντες να θέσουν και να επιτύχουν παράλληλα διαφορετικούς στόχους.

Για την αντιμετώπιση των «δυσεπίλυτων προβλημάτων» απαιτείται, λοιπόν, αυξημένη ικανότητα τεκμηρίωσης και ετοιμότητα για διάλογο και οριζόντιο συντονισμό, μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες σε περισσότερο συνεργασιακή και λιγότερο ανταγωνιστική κατεύθυνση. Ωστόσο, τα πολιτικο-διοικητικά συστήματα διεθνώς δεν είναι κατά κανόνα προετοιμασμένα για εντατικοποίηση της χρήσης των δύο αυτών κρίσιμων μηχανισμών –της τεκμηρίωσης και της συμμετοχής– δεδομένου ότι, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, η αξιοποίησή τους ήταν ήδη ανεπαρκής ακόμα και υπό τις συνθήκες της (παλαιότερης) κανονικότητας.

Οι έκτακτες και επείγουσες συνθήκες διαχείρισης της πανδημίας θέτουν μετ' επιτάσεως ορισμένα κεντρικά ζητήματα ως προς την άσκηση δημοσίων πολιτικών.

- Πρώτον, υπενθυμίζουν την κρίσιμότητα των αναλύσεων κόστους - οφέλους εν όψει της λήψης αποφάσεων, εν προκειμένω γύρω από ένα κεντρικό δίλημμα : ανθρώπινη ζωή vs οικονομική ύφεση, όπου και η δεύτερη εναλλακτική δεν στερείται ανθρωποκεντρικών στοιχείων, δεδομένου ότι η ανάπτυξη διαμορφώνει το συνολικό ευ ζην αλλά και επηρεάζει την προστασία των πλέον αδύναμων οικονομικά κοινωνικών ομάδων.

- Δεύτερον, εξοικειώνουν και τις εμπλεκόμενες υπηρεσίες αλλά, ιδίως, το ευρύ κοινό με τις έννοιες και τις πρακτικές της άσκησης δημόσιας πολιτικής βάσει τεκμηρίωσης (evidence based policy making). Η επιχειρησιακή και επικοινωνιακή διαχείριση της πανδημίας επέβαλαν την τεκμηρίωση των αποφάσεων και ιδίως εκείνων που συνεπάγονταν περιορισμούς επιλογών και δικαιωμάτων. Παρήχθη και δημοσιοποιήθηκε πληθώρα στατιστικών, κατανοήθηκε η ανάγκη διευκρίνισης συναφών εννοιών που άπτονται επί μέρους διαστάσεων του προβλήματος (π.χ. διάκριση μεταξύ θνητότητας και θνησιμότητας), έγινε αντιληπτή η χρήση δεικτών για την επιλογή λύσεων και την παρακολούθηση της εφαρμογής τους (όπως, για παράδειγμα, οι δείκτες Ro και Rt που αποτυπώνουν τον ρυθμό αναπαραγωγής του ιού). Κατ' αυτόν τον τρόπο αναδείχθηκαν ο πολύ-παραγοντικός χαρακτήρας των προβλημάτων και η σπουδαιότητα της χαρτογράφησης των σχέσεων

αιτίου – αιτιατού και έγινε κατανοητό, ή τουλάχιστον αποδεκτό, το ότι η γεωγραφική ή τομεακή ανομοιομορφία ενός κοινού προβλήματος επιβάλλει και διαφοροποιημένους χειρισμούς αντιμετώπισής του.

- Τρίτον, και ιδιαίτερα σημαντικό για την πολιτική και κοινωνική ανάλυση, οι κοινωνικές μεταβλητές αποκτούν κεντρικό ρόλο στην άσκηση δημόσιων πολιτικών δεδομένου ότι οι άμεσοι (κοινωνική αποστασιοποίηση – social distancing) αλλά και οι μακροπρόθεσμοι περιορισμοί (η πιθανή μετάβαση σε μια οικονομία και κοινωνία της «ήσσονος επαφής» – low touch economy and society) περιορίζουν τις δυνατότητες διασφάλισης ενός τουλάχιστον μέρους των αναγκαίων αξιών χρήσης, ιδίως στις υπηρεσίες (εστίαση, ψυχαγωγία, άθληση, μετακινήσεις, προσωπικές υπηρεσίες) μέσα από τους υφιστάμενους μηχανισμούς παραγωγής και διύλους διανομής που είχαν αναπτυχθεί χωρίς τη μέριμνα της «ήσσονος επαφής». Η αναδιάταξη των παραγωγικών και διανεμητικών διαδικασιών θα συνεπιφέρει μεταβολές διαπροσωπικών σχέσεων και συλλογικών διαδράσεων, ενώ ο πιεστικός χαρακτήρας των προβλημάτων επιβάλλει ταχύτερες λύσεις υποβαθμίζοντας τις δυνατότητες αυτορρύθμισης της κοινωνίας των πολιτών και της αγοράς. Άρα η άσκηση αποτελεσματικών δημοσίων πολιτικών απαιτεί πλέον συστηματικό σχεδιασμό και συντονισμό και κατά συνέπεια επαρκή και αξιόπιστα δεδομένα πολιτικών και κοινωνικών ερευνών.

2. Οι δυναμικές της υπέρβασης

Το ερώτημα που προκύπτει από τις παραπάνω σκέψεις είναι το κατά πόσον η υγειονομική κρίση και οι εκτεταμένες συνέπειές της αλλά και μια σειρά τεχνολογικών, οργανωσιακών και κοινωνικών μεταβολών, που συνδέονται με τη δραματική έκρηξη ψηφιακών εφαρμογών στην παραγωγή αλλά και γενικότερα στην ανθρώπινη καθημερινότητα, θα μεταβάλουν δραστικά τις κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές ανοίγοντας μια νέα ιστορική περίοδο διεθνώς και για τη χώρα μας. Ακολουθούμε μια διαδρομή υπέρβασης της έως τώρα κανονικότητας εισερχόμενοι σε μια «νέα εποχή»; Και αν ναι, ποια αξιακά και ερμηνευτικά αφηγήματα αντιπαράθενται εντός αυτής;

2.1. Η διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων και συμπεριφορών

Ποια είναι τα βασικά στοιχεία που θα συνθέσουν, δυνητικά, το νέο κυρίαρχο κατά την τρέχουσα περίοδο –περίοδο οπωσδήποτε μεταβατική αλλά πιθανότατα και περίοδο υπέρβασης– πολιτικό αφήγημα; Θα μπορούσαμε εδώ να ανιχνεύσουμε δύο εναλλακτικές διαδρομές προς τη συγκρότησή του.

Η πρώτη δίνει έμφαση στη σταθεροποίηση και βελτίωση της υπάρχουσας

σας κατάστασης. Το επιχείρημα είναι πειστικό όχι μόνο για όσους ευνοούνται από την υφιστάμενη πραγματικότητα αλλά και για όσους πιστεύουν ότι έχουν τις προϋποθέσεις να επιτύχουν εντός αυτής. Εκείνους δηλαδή που αναζητούν ισότητα (κατ' ελάχιστο) ευκαιριών. Είναι, λοιπόν, ένα μήνυμα που εύκολα πείθει τους δυναμικούς και τους αισιόδοξους. Γι' αυτό και βρίσκει ευήκοα ώτα και σε μεγάλο μέρος της νεολαίας. Πρόκειται για μια αφήγηση που εστιάζει στην καινοτομία, στη δημιουργικότητα, στην ανάπτυξη (που μπορεί να είναι και ισόρροπη – η οικονομία της αγοράς έχει αποδείξει το πόσο ευπροσάρμοστη μπορεί να είναι και το ότι είναι σε θέση να υποστηρίξει μορφές συλλογικής οργάνωσης που, υπό όρους, μπορεί να γίνονται κοινωνικά περιεκτικές), στην αισιοδοξία για το μέλλον.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τα οικονομικό-κοινωνικά στρώματα που δεν ευνοούνται από την υφιστάμενη κατάσταση και ιστορικά (συν-) αποτελούσαν το παραδοσιακό εκλογικό ακροατήριο της σοσιαλδημοκρατίας, η οποία τα προσήλκυε με τις αναδιανεμητικές της πολιτικές, ένα μη ευκαταφρόνητο μέρος τους στρέφεται πλέον προς τα πολιτικά αφηγήματα των λαϊκισμών, σε εκείνα δηλαδή που ελκύουν υποσχόμενα επιστροφή στον εθνικό προστατευτισμό και στη σιγουριά του παρελθόντος.

Η διεθνής εμπειρία, από τις ΗΠΑ του Τραμπ και τη Βραζιλία του Μπολσονάρο αλλά και από χώρες πολύ εγγύτερα σε μας, όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Ουγγαρία αλλά και η Γερμανία του AfD και η Βρετανία του Brexit, μας δείχνει πως ο φόβος που στρέφει ευρύτερα στρώματα προς τον αμυντικό εθνολαϊκισμό δεν είναι στενά και βραχυπρόθεσμα οικονομικός. Συνδέεται με ευρύτερες πολιτισμικές / ταυτοτικές ανασφάλειες που προκύπτουν από την παγκοσμιοποίηση, την πολυπολιτισμική εξέλιξη παραδοσιακών κοινωνιών, το νέο τεχνολογικό περιβάλλον, την αυτοματοποίηση της παραγωγής και την απώλεια ποιοτικών θέσεων εργασίας, την ενίσχυση της εργασιακής επισφάλειας, την έλλειψη ισορροπίας μεταξύ εργασίας και οικογενειακής/προσωπικής ζωής κ.λπ. Με βάση την παρατήρηση αυτή, λογικά συνάγεται πως οι κλασικές αναδιανεμητικές πολιτικές (και ο νομιμοποιητικός πολιτικός τους λόγος) δεν επαρκούν πλέον να αντισταθμίσουν την γενικευμένη ανασφάλεια των εν λόγω κοινωνικών στρωμάτων.

2.2. Οι δημόσιες πολιτικές από τον Κένυς στον Κοντράτιεφ

Σοσιαλδημοκρατικά αλλά και φιλελεύθερα πολιτικά κόμματα στην Ευρώπη κυρίως, αλλά όχι μόνο, είχαν κατορθώσει ιστορικά να συγκλίνουν σε μια σύνθεση της ανάπτυξης μέσω της αγοράς με την κοινωνική ισορροπία μέσω αναδιανεμητικών πολιτικών. Υλοποιώντας, ιδίως μεταπολεμικά, την «κοι-

ωνική οικονομία της αγοράς», ιδέα που προήλθε μεν από τους Γερμανούς χριστιανοδημοκράτες του Έρχαρτ, αλλά εφαρμόστηκε στην ουσία της και από τους σοσιαλδημοκράτες.

Καταγράφεται, επίσης, μια ευρύτερη σύγκλιση απόψεων ως προς το ότι η ανοιχτή και (πραγματικά) ανταγωνιστική αγορά είναι καταλληλότερη των συγκεντρωτικών μηχανισμών οικονομικού σχεδιασμού για την παραγωγή αγαθών και την αξιοποίηση της καινοτομίας στην παραγωγική διαδικασία. Από την άλλη, γίνεται αποδεκτό ότι η δημόσια εξουσία φαίνεται να είναι αποτελεσματικότερη στη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος, νοουμένου ως εξισορρόπηση των επί μέρους κοινωνικών συμφερόντων και προστασία των αδυνάμων κοινωνικών ομάδων, ως προάσπιση της ισορροπίας των οικοσυστημάτων, ακόμη και ως διασφάλιση του ανταγωνισμού απέναντι στις ίδιες τις δυνάμεις της αγοράς, όπου αυτές τείνουν στην ολιγοπωλιακή /μονοπωλιακή συγκέντρωση.

Η αγορά και η αναδιανομή αποτέλεσαν λοιπόν τα ενεργά συστατικά μιας ρεαλιστικής πολιτικής που κυριάρχησε στην Ευρώπη, εν πολλοίς από την άμεση μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα, περισσότερο κατά την πρώτη τριακονταετία, και λιγότερο μετά την πετρελαϊκή κρίση στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με την εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού και την αμφισβήτηση των κεϋνσιανών ιδεών. Ασφαλώς, το ακριβές μίγμα αγοράς και αναδιανεμητικών πολιτικών καθορίζονταν από την εκάστοτε οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Οι κοινωνικές πολιτικές είναι άλλωστε περισσότερο αναγκαίες κατά τις περιόδους ύφεσης και οι δημοσιονομικές παρεμβάσεις αναμένεται να λειτουργούν αντικυκλικά. Αυτή άλλωστε είναι και η ουσία των κεϋνσιανών πολιτικών. Αντίθετα, αυτό που σήμερα απαιτεί ουσιαστική προσαρμογή στις συνθήκες της νέας εποχής είναι το μακροσκοπικό περιεχόμενο των δημοσίων πολιτικών τόσο προς την αγορά όσο και προς την κοινωνία.

Οι ρυθμιστικές και αναδιανεμητικές πολιτικές χρειάζεται να επαν-εστιαστούν όχι με βάση τους βραχυπρόθεσμους, αναπτυξιακούς – υφεσιακούς, κύκλους αλλά τους μακροχρόνιους κύκλους, εκείνους που μελέτησε ο Ρώσος (σοβιετικός στην εποχή του) οικονομολόγος Νικολάι Κοντράτιεφ και επαν-επεξεργάστηκε αργότερα ο Γιόζεφ Σουμπέτερ.¹¹ Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, οι μείζονες κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές επέρχονται εξαιτίας της μεταβολής του εκάστοτε μακροχρόνια (σε βάθος μισού περίπου αιώνα) κυρίαρχου τεχνολογικού παραδείγματος. Ακριβώς, σε μια τέτοια

11 Βλ., ενδεικτικά, Köhler, 2012· Barnett, 2016· Dannequin, 2020.

περίοδο μείζονος τεχνολογικής μεταβολής, σε ένα νέο «Υπέρ-κύκλο» ή ένα νέο «Κύμα» Κοντράτιεφ, φαίνεται ότι έχουν εισέλθει οι αναπτυγμένες κοινωνίες τα τελευταία χρόνια.

Ο συνδυασμός της αυτοματοποίησης των παραγωγικών διαδικασιών και της «απο-υλοποίησης» των διοικητικών και συναλλακτικών διαδικασιών (αλλά και μεγάλου μέρους των καταναλωτικών πρακτικών, όπως η ενημέρωση, η ψυχαγωγία κ.λπ.) έχουν ήδη όχι μόνον μεταβάλει δραστικά την τεχνολογική βάση της παραγωγής αλλά και έχουν ανατρέψει σε μεγάλο βαθμό τα πρότυπα κατανάλωσης όπως και τα μοντέλα απασχόλησης που κυριάρχησαν εδώ και πολλές δεκαετίες.

2.2.1. *Παραγωγή χωρίς (;) ανθρώπινη εργασία*

Τεχνολογίες, όπως αυτή του «διαδικτύου των πραγμάτων» και της βιομηχανίας 4.0, των τρισδιάστατων εκτυπωτών, της τεχνητής νοημοσύνης, των μεγάλων βάσεων και της εξόρυξης δεδομένων, της βιοπληροφορικής και της νευροπληροφορικής, της διαδικαστικής και οργανωσιακής διαλειτουργικότητας και της συνεργασιακής και αποκεντρωμένης λήψης αποφάσεων κ.λπ., συνεπιφέρουν σταδιακά σημαντικές αλλαγές στον ευρύτερο τρόπο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Και η διαδικασία αυτή έχει ουσιαστικά μόλις αρχίσει. Οι ρυθμοί της προβλέπεται να επιταχυνθούν και οι επιπτώσεις της να εμβαθυνθούν.

Μέσα σε ένα τέτοιο τεχνολογικό πλαίσιο, ή καλύτερα επάνω σε ένα τέτοιο «κύμα Κοντράτιεφ», οι οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να σχεδιαστούν λαμβάνοντας υπόψη ότι οδεύουμε προς μια παραγωγική βάση υψηλότερων επιδόσεων με ταυτόχρονη μείωση της ζήτησης για ανθρώπινη εργασία, προς ένα παραγωγικό μοντέλο, το οποίο θα μεγιστοποιεί τις εκροές του απαιτώντας διαρκώς μειούμενες εργασιακές εισροές. Μια οικονομία, λοιπόν, και μια κοινωνία που, σε βάθος χρόνου, θα χρειάζονται λιγότερη, κατά πάσα βεβαιότητα πολύ λιγότερη, ανθρώπινη εργασία.

Σε αυτή την προοπτική, ένα από τα βασικά προβλήματα που θα πρέπει να επιλυθούν είναι το πώς θα διανέμεται ο παραγόμενος υλικός πλούτος σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό έξω από τους υφιστάμενους μηχανισμούς κατανομής εισοδήματος. Σήμερα το εισόδημα κατανέμεται με βάση τη συμμετοχή των συντελεστών παραγωγής, και ειδικότερα του ενός εξ αυτών, της εργασίας, στην παραγωγική διαδικασία (κατανομή τροποποιούμενη βέβαια μέσω διορθωτικής αναδιανομής από τους μηχανισμούς εξουσίας). Η ανάγκη για διαφορετικό τρόπο κατανομής προκύπτει από το γεγονός

ότι οι αυτοματισμοί θα παράγουν ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των αξιών χρήσης, το οποίο μακροπρόθεσμα σε ορισμένους παραγωγικούς κλάδους μπορεί δυνητικά να τείνει προς το 100%. Ακόμη και προσεγγίσεις που υποστηρίζουν ότι η απώλεια θέσεων εργασίας δεν αποτελεί (ακόμη;) πρόβλημα αποδέχονται το γεγονός ότι η εργασία μέσου επιπέδου δεξιοτήτων, που προσέφερε τον μεγάλο όγκο της απασχόλησης, ιδίως στην μεταποίηση, μειώνεται σταθερά την τελευταία εικοσαετία στις χώρες του ΟΟΣΑ. Επί του παρόντος φαίνεται ότι η ζήτηση διατηρείται, από τη μια πλευρά, για επαγγέλματα εντάσεως γνώσης και υψηλής εξειδίκευσης, δηλαδή για θέσεις που τοποθετούνται στα ανώτερα κλιμάκια της εισοδηματικής –και κοινωνικής– πυραμίδας, άρα είναι συγκριτικά περιορισμένες αριθμητικά, και, από την άλλη, για βοηθητικά και χειρωνακτικά επαγγέλματα χαμηλής εξειδίκευσης στη βάση της πυραμίδας (BoP - Bottom of the Pyramid), κατά κανόνα κακοπληρωμένα, επισφαλή και χαμηλού κύρους. Τα επαγγέλματα μέσης εξειδίκευσης, που προσφέρουν ειδικά στις αναπτυγμένες χώρες τον μεγάλο όγκο της απασχόλησης, υποκαθίστανται σταδιακά από αυτοματισμούς. Και αυτό συμβαίνει όχι μόνο στη μεταποίηση με τις εφαρμογές της ρομποτικής, την τρισδιάστατη εκτύπωση κ.λπ. αλλά και στις διοικητικές εργασίες χάρη στους αυτοματισμούς γραφείου, στη διαλειτουργικότητα των βάσεων δεδομένων και τις λοιπές εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης (Artificial Intelligence-AI) και ευρύτερα των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ).

Κατά συνέπεια, ο κίνδυνος εκτεταμένα κοινωνικά στρώματα, εξ αυτών που ανήκαν στη «μεσαία τάξη», δηλαδή στα μεσαία εισοδήματα, να μείνουν, σε βάθος χρόνου, χωρίς πηγές σταθερού και αξιοπρεπούς εισοδήματος, είναι υπαρκτός. Τα προβλήματα που θα δημιουργηθούν δεν είναι μόνο προβλήματα κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά και οικονομικής φύσης. Η εκτεταμένη απώλεια εισοδήματος ισοδυναμεί με αντιστοίχως σημαντική απώλεια αγοραστικής δύναμης, άρα και με μείωση της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών, και μάλιστα από τις κοινωνικές εκείνες ομάδες που συγκροτούν τον κύριο όγκο της μαζικής κατανάλωσης. Απαραίτητη, λοιπόν, και από κοινωνικής αλλά και από οικονομικής πλευράς είναι η διασφάλιση εναλλακτικών εισοδημάτων.

Το νέο αυτό τεχνολογικό, παραγωγικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, το οποίο συγκροτείται σταδιακά και μέσα από διαδικασίες ακόμα ασαφείς και αβέβαιες για τους μελετητές και τους αποφασίζοντες, θα απαιτήσει και διαφορετικούς τρόπους άσκησης πολιτικής.

Επ' αυτού μεταφέρω εδώ σχετικές επισημάνσεις του Eric Beinhocker, Καθηγητή της Δημόσιας Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Γράφοντας για την άσκηση πολιτικής σε έναν «αβέβαιο κόσμο» (policymaking

in an uncertain world) (Beinhocker, 2012, σελ. 134-146), σημειώνει πως απαιτείται υπέρβαση των βεβαιοτήτων της κυρίαρχης μηχανιστικής οπτικής στην άσκηση πολιτικής και στην παραγωγή ρυθμίσεων και υιοθέτηση μιας προσέγγισης που θα συνυπολογίζει την πολυπλοκότητα, την περιορισμένη προβλεψιμότητα και τις δευτερογενείς εσωτερικές αλληλεπιδράσεις της νέας πραγματικότητας. Εισηγείται δε τις ακόλουθες πέντε βασικές αρχές αποτελεσματικής πολιτικής στις σύγχρονες συνθήκες.

- Πρώτον, αντί η πολιτική να γίνεται αντιληπτή ως ένα σταθερό σύνολο θεσμών και κανόνων σχεδιασμένο προς αντιμετώπιση δεδομένων ζητημάτων θα έπρεπε να θεωρείται, στο μέγιστο δυνατό, ως ένα διαρκώς αξιολογούμενο και αναπροσαρμοζόμενο portfolio πιλοτικών εγχειρημάτων μικρής κλίμακας από τα οποία τα πλέον επιτυχημένα θα γενικεύονται. Έτσι, τα όποια σφάλματα εκτίμησης και σχεδιασμού δεν θα προκαλούν μεγάλης έκτασης αποτυχίες αλλά, αντίθετα, θα λειτουργούν ως ευκαιρίες μάθησης και βελτίωσης.

- Δεύτερον, αντί για παγιωμένους, κλειδωμένους, κανόνες καλύτερο είναι να συμφωνούνται γενικά κριτήρια και προτεραιότητες που θα μπορούν εύκολα να εξειδικευτούν και να προσαρμοστούν σε ειδικότερες ή μεταβαλλόμενες συνθήκες.

- Τρίτον, οι ασκούντες πολιτική θα πρέπει να μάθουν να αυτοπροσδιορίζονται λιγότερο ως «κοινωνικοί μηχανικοί» (social engineers) και περισσότερο ως «συντονιστές συστημάτων» (system stewards), αποστολή των οποίων είναι η διασφάλιση των συνθηκών προκειμένου τα αλληλεπιδρώντα συλλογικά υποκείμενα εντός δεδομένου πεδίου πολιτικής να συγκλίνουν στην επίτευξη κοινωνικά επιθυμητών αποτελεσμάτων.

- Τέταρτον, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των δημοσίων πολιτικών θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ενιαίο σύνολο ενεργειών και όχι ως πλήρως διακριτές δραστηριότητες, ενώ μηχανισμοί ανατροφοδότησης, διαρκούς μάθησης και βελτίωσης θα πρέπει να έχουν εξαρχής ενσωματωθεί στο σύστημα άσκησης πολιτικής.

- Πέμπτον, μια τέτοια εξελικτική και «πειραματική» προσέγγιση στην πολιτική θα πρέπει να αποδεχθεί την πιθανότητα σφάλματος στην άσκηση δημοσίων πολιτικών. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις θα πρέπει να εστιαστούν στις διαφορές αξιών και οράματος και όχι στα ζητήματα διαχείρισης. Όπως παρατηρεί ο Beinhocker, η κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα προσδιορίζει τον επιτυχημένο (επαγγελματία) πολιτικό ως δυνητικά αλάνθαστο. Οφείλει αυτός να προσφέρει βεβαιότητες και αδιαμφισβήτητες λύσεις. Η πιθανότητα ένας πολιτικός να δηλώσει «Έχουμε μπροστά μας ένα πολύπλοκο πρόβλημα και δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς θα το αντιμετωπίσουμε, καταγράφουμε

όμως ιδέες και εναλλακτικές που θα δοκιμάσουμε για να καταλήξουμε στην καταλληλότερη» είναι μηδαμινή και ισοδυναμεί με ομολογία πολιτικής αποτυχίας. Οι κομματικοί αντίπαλοι θα αξιοποιήσουν μια τέτοια θέση ως απόδειξη ανικανότητας. Ένας τέτοιος, όμως, μανιχαϊστικός πολιτικός ανταγωνισμός βασισμένος στο δίπολο αλάνθαστο/ παντοδυναμία vs απόλυτη πλάνη / πλήρης ανικανότητα δεν ευνοεί (μεταξύ άλλων) την απαραίτητη στην εποχή μας –εποχή αβεβαιότητας– πιλοτική και εξελικτική άσκηση πολιτικών. Απαιτείται λοιπόν μια δραστική αλλαγή κουλτούρας, η οποία να θεσπίσει ως ελάχιστο κοινό παρονομαστή λειτουργίας του πολιτικού συστήματος την οραματική και προγραμματική αντιπαράθεση και όχι τη δομική σύγκρουση.

Θα προσθέσουμε στις παραπάνω πέντε αρχές άσκησης πολιτικής μιαν ακόμη: την κρίσιμη σημασία της τεκμηρίωσης με χρήση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων. Ο γνωσιακός ψυχολόγος, Steven Pinker, Καθηγητής του Harvard, υπογραμμίζει σχετικά: «Πάρα πολλοί ηγέτες και διαμορφωτές γνώμης, συμπεριλαμβανομένων πολιτικών, δημοσιογράφων, διανοούμενων και ακαδημαϊκών, πέφτουν στην νοητική παγίδα περιγραφής της πραγματικότητας μέσω ανεκδότων και εντυπώσεων και όχι μέσω δεδομένων και γεγονότων ... Πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε αυτόν τον καταστροφικό στατιστικό αναλφαριθμητισμό και την περιφρόνηση για τα δεδομένα; Χρειάζεται να κάνουμε την «τεκμηριωμένη σκέψη» («factfulness») ... αναπόσπαστο μέρος της κουλτούρας της εκπαίδευσης, της δημοσιογραφίας, της θεωρίας και της πολιτικής. Η κατανόηση τού πόσο αδύναμη είναι η ανθρώπινη διαίσθηση χωρίς υποστήριξη από την ανάλυση των δεδομένων θα πρέπει να γίνει μέρος της βασικής γνώσης κάθε εκπαιδευμένου ανθρώπου. Ο προσανατολισμός της δημόσιας πολιτικής αλλά και της πολιτικής δράσης με βάση τυχαία συμβάντα και χωρίς αναφορά σε στατιστικά δεδομένα, είναι εξ ίσου γελοίος με τον προσανατολισμό τους από προφητείες, όνειρα, ή από το αν ο Δίας μπήκε στον αστερισμό του Τοξότη» (Pinker, 2019).

2.2.2. Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή

Ο Peter Turchin, Καθηγητής της Εξελικτικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο του Connecticut, θέτει ένα μη συνηθισμένο ερώτημα. Συζητά (Turchin, 2016) όχι το γιατί ενισχύεται ιστορικά η οικονομική ανισότητα (ερώτημα που έχουν διαχρονικά καταπιαστεί να απαντήσουν πολλοί, πιο πρόσφατα δε ο Τομά Πικεττύ και οι συν αυτό) αλλά και το γιατί και το πότε η ανισότητα μειώνεται. Ο Turchin καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες έχουν ένα όριο ανοχής στην οικονομική και κοινωνική

ανισότητα. Όταν το όριο αυτό (που προφανώς ποικίλλει ιστορικά και γεωγραφικά) ξεπεραστεί ενεργοποιούνται κοινωνικές δυναμικές περιορισμού της. Διακρίνει τις δυναμικές αυτές –ακολουθώντας τους όρους που εισήγαγε ο Branko Milanovic– σε δύο κατηγορίες «δυσμενείς ή οξείες» (malign) και «ευμενείς ή ήπιες» (benign). Στις πρώτες εντάσσει τις εξεγέρσεις, τους πολέμους και την κατάρρευση των συστημάτων εξουσίας, ενώ στις δεύτερες την εξέλιξη της τεχνολογίας και τις δημόσιες πολιτικές. Ο Turchin (2015) ασκεί κριτική στον Πικεττύ –και γενικά στους οικονομολόγους– διότι επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις διακυμάνσεις της ανισότητας αποκλειστικά με οικονομικά εργαλεία ενώ μεγάλο μέρος των αιτίων, ειδικά κατά τις φάσεις περιορισμού της, είναι μη οικονομικά.

Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει εδώ ότι αυτό ισχύει εξίσου και για τις φάσεις ενίσχυσής της. Δεν είναι μόνο η αγορά που παράγει ανισότητα αλλά και οι δημόσιες πολιτικές, δηλαδή οι πολιτικές επιλογές και αποφάσεις. Άρα οι κατά περιόδους διακυμάνσεις της ανισότητας προκύπτουν από συνδυασμούς οικονομικών και μη οικονομικών αιτίων. Αν λοιπόν δεχθεί κανείς τη συλλογιστική του Turchin περί ανισότητας, συλλογιστική που μοιάζει να επαληθεύεται και από τις διεθνείς εξελίξεις των τελευταίων ετών, βρίσκειται μπροστά στο δίλημμα των μέσων περιορισμού της σε επίπεδα κοινωνικά αποδεκτά. Θα κινηθούν οι κοινωνίες και τα πολιτικά τους συστήματα «προδραστικά» (proactively) ασκώντας ανάλογες δημόσιες πολιτικές ή θα λειτουργήσουν «αναδραστικά» (reactively), αναμένοντας διορθωτικές εξελίξεις μέσω της διαμαρτυρίας και της εξέγερσης; Θα αξιοποιήσουν τις ήπιες μεθόδους ή θα αφεθούν στο αναπόφευκτο των συγκρούσεων και της οξύτητας. Δεν νομίζω πως απαιτείται πολύ συζήτηση για να συμπεράνουμε τι από τα δύο είναι περισσότερο –οικονομικά και, κυρίως, κοινωνικά– ωφέλιμο.

Χρειάζεται, όμως, να προσθέσουμε μία ακόμη, σημαντική νομίζω, παράμετρο. Οι πρόσφατες εξελίξεις σε πολλές χώρες δείχνουν ότι οι «δυσμενείς» δυναμικές τροφοδοτούνται, όπως προελέχθη, όχι μόνο από την οικονομική ανισότητα αλλά και από την οικονομική, πολιτισμική και φυσική ανασφάλεια.

Ασφαλώς, η ουσιαστική αντιμετώπιση τόσο της φτώχειας όσο και της αναπηρίας και κάθε μορφής κοινωνικού αποκλεισμού απαιτεί και προϋποθέτει αυτάρκεια και αυτόνομη διαβίωση διά της εργασίας. Η εργασία, άλλωστε, ως δημιουργική δραστηριότητα είναι αναγκαία και για την ψυχολογική ενδυνάμωση των ατόμων που κινδυνεύουν να βρεθούν στο κοινωνικό περιθώριο. Αυτή, όμως, η αναγκαία αυτονομία και αυτάρκεια, οικονομική κυρίως, έχει τα χρονικά, σωματικά και ψυχικά όριά της. Δεν προκύπτει αυτόματα. Χρειάζεται να υποστηριχθεί από ένα δίκτυο ασφαλείας και μάλιστα για επαναλαμβανόμενες χρονικές περιόδους. Για τούτο τον λόγο μια πολυ-

διάστατη και αποτελεσματική κοινωνική πολιτική είναι απαραίτητη. Όπως απαραίτητοι είναι και οι δημόσιοι μηχανισμοί άσκησης της, οι μηχανισμοί του κοινωνικού κράτους.

Το σύγχρονο κοινωνικό κράτος πρέπει, βέβαια, να είναι ευφύες. Να διδαχθεί από τις εμπειρίες και τις αποτυχίες του παρελθόντος. Να ασκεί, επί παραδείγματι, προσεκτικά εστιασμένες πολιτικές προκειμένου να μεγιστοποιείται η κοινωνική ωφέλεια από την εκάστοτε δημόσια δαπάνη. Να διασφαλίζει ότι οι παραγόμενες αξίες χρήσης θα φθάνουν στους τελικούς αποδέκτες και πως τα επενδυόμενα κονδύλια δεν θα τροφοδοτούν απλώς τους ενδιάμεσους εφαρμοστικούς μηχανισμούς. Να χρησιμοποιεί σύγχρονες μεθόδους σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών, όπως η ανάλυση κανονιστικών επιπτώσεων και η βελτιστοποίηση της σχέσης κόστους – ωφέλειας.

Απαιτείται, δηλαδή, ένα κοινωνικό κράτος ποιοτικό, αποτελεσματικό και αποδοτικό, ικανό να μεγιστοποιεί ποσοτικά και ποιοτικά την παραγόμενη κοινωνική ωφέλεια, ελαχιστοποιώντας αντιστοίχως το απαιτούμενο κοινωνικό κόστος. Αυτή είναι μια αναγκαία αρχή άσκησης κοινωνικής πολιτικής δεδομένου ότι οι κοινωνικές ανάγκες είναι απεριόριστες, ενώ οι δημόσιοι πόροι, συγκριτικά, πάντα περιορισμένοι.

Τέλος, οι κοινωνικές πολιτικές είναι από τη φύση τους αναδιανεμητικές πολιτικές, άρα απαιτούν παραγωγή πλούτου, από την αγορά και –γιατί όχι– από τον κοινωνικό τομέα της οικονομίας, καθώς και ένα δίκαιο και αποτελεσματικό φορολογικό σύστημα.

Όλα τα παραπάνω ζητούμενα αλλά και οι περιορισμοί που τα συνοδεύουν διαμορφώνουν ένα πλαίσιο άσκησης δημοσίων πολιτικών γενικών και κοινωνικής πολιτικής ειδικότερα, η επιτυχία των οποίων συναρτάται στενά από την ποσοτική και ποιοτική επάρκεια πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων και τη συστηματική ανάλυσή τους. Συναρτάται, δηλαδή, από την κατάλληλη συγκρότηση και την αποτελεσματική λειτουργία θεσμών και μηχανισμών κοινωνικής και πολιτικής έρευνας όπως και από τη συστηματική δικτύωσή τους με τους θεσμούς παραγωγής δημόσιας πολιτικής και τους εφαρμοστικούς τους μηχανισμούς.

3. Και ο παρών τόμος

Ο τόμος αυτός είναι ο δεύτερος της σειράς του «Πολιτικού Πορτραίτου της Ελλάδας», αλλά ο πρώτος που εκδίδεται μετά την ίδρυση του Ινστιτούτου Πολιτικών Ερευνών, το οποίο έχει πλέον την αρμοδιότητα της πολιτικής έρευνας στο πλαίσιο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών. Και με τον όρο «πολιτική έρευνα» νοείται η διερεύνηση και ανάλυση κοινωνικών φαι-

νομένων στα πεδία της Πολιτείας, της Πολιτικής και των Πολιτικών. Της Πολιτείας υπό την έννοια των πάσης φύσεως δημοσίων θεσμών, της συγκρότησής τους, της λειτουργίας τους και των συναρθρώσεων και συνεργιών τους στα επίπεδα της προετοιμασίας, της λήψης και της εφαρμογής δημοσίων αποφάσεων. Της Πολιτικής ως συνόλου μηχανισμών διαμεσολάβησης μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και των πολιτικών θεσμών καθώς και της συγκρότησης των πολιτικών αντιλήψεων και ταυτοτήτων, της επικοινωνίας των ιδεών και των προγραμμάτων, της εκδήλωσης των πολιτικών συμπεριφορών αλλά και των επιπτώσεών τους στην κοινωνία, στην οικονομία και στο ίδιο το πολιτικο-διοικητικό σύστημα. Τέλος, των Πολιτικών –υπό την έννοια εδώ των δημοσίων πολιτικών (public policies) συνδεδεμένων με / αλλά και διακριτών από την πολιτική (politics) που εντάσσεται στο προηγούμενο υποσύστημα–, η μελέτη των οποίων εστιάζεται στις διαδικασίες διακυβέρνησης (governance) ήτοι αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικο-διοικητικών θεσμών και κοινωνίας των πολιτών, στην αντιμετώπιση τομεακών δημοσίων προβλημάτων και στην αξιοποίηση τομεακών ευκαιριών.

Το αντικείμενο της πολιτικής έρευνας είναι λοιπόν ευρύτατο και σύνθετο, και αυτό αποτυπώνεται όχι μόνο στη δομή και τις δραστηριότητες του νέου Ινστιτούτου αλλά και στη δομή και τα περιεχόμενα του ανά χείρας τόμου. Το βιβλίο συγκροτείται από τρεις ενότητες, οι δύο πρώτες αναφέρονται στο πεδίο της Πολιτικής, ενώ η τρίτη συνδυαστικά στα πεδία της Πολιτείας –στη θεσμική διάσταση και των Πολιτικών – στη σχεδιαστική και εφαρμοστική τους διάσταση.

Στην πρώτη ενότητα με τίτλο «Αξίες, στάσεις, συμπεριφορές» μελετώνται παράγοντες που διαμορφώνουν την πολιτική στάση και συμπεριφορά και οι οποίοι, θα λέγαμε, ακολουθώντας την ταξινομική διάκριση του εισαγωγικού αυτού κειμένου, ότι εμπίπτουν τόσο στις δυναμικές της μετάβασης, όπως οι επιδράσεις της μνημονιακής περιόδου και της εποχής της πανδημίας όσο και στις δυναμικές της υπέρβασης, όπως, π.χ., η διαμόρφωση της δημόσιας ταυτότητας στην ψηφιακή εποχή, άρα συνδέονται τόσο με τα παλαιά και όσο και με τα νέα διακυβεύματα, κατά τον υπότιτλο του παρόντος τόμου.

Στην ενότητα αυτή ο Μάνος Τσατσάνης, «Ανθεκτικοί δημοκράτες: Νομιμοποίηση και νοηματοδότηση της δημοκρατίας στην ύστερη μνημονιακή περίοδο», αξιοποιώντας δεδομένα από την World Values Survey, μελετά το κατά πόσον η εκτεταμένη καθοδική κοινωνική κινητικότητα που προκάλεσε η οικονομική κρίση επέδρασε στη νομιμοποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως οι Έλληνες στη μεγάλη τους πλειονότητα εξακολουθούν να θεωρούν τη δημοκρατία

ως το καταλληλότερο πολίτευμα και να την προσλαμβάνουν με φιλελεύθερους όρους. Ενδιαφέρουσα είναι η επισήμανση πως οι όποιες διαφοροποιήσεις συνδέονται κυρίως με αξιακούς και ιδεολογικούς και πολύ λιγότερο με κοινωνικούς και δημογραφικούς παράγοντες.

Η Κατερίνα Ηλιού, η Μανίνα Κακεπάκη και ο Κωστής Πιερίδης, «Διαστάσεις εμπλοκής με την πολιτική και προσλήψεις για την ιδιότητα του πολίτη. Διαχρονικές συγκρίσεις σε έρευνα εφήβων της Αττικής (2010-2018)», βασιζόμενοι σε έρευνα πεδίου για την πολιτική κοινωνικοποίηση εφήβων στην περιοχή της πρωτεύουσας, συζητούν τους τρόπους της εκ μέρους τους πρόσληψης της ιδιότητας του πολίτη και τις διαστάσεις εμπλοκής τους με την πολιτική. Καταγράφεται μια διαχρονική άγια βάση αντίληψης του «καλού πολίτη», με όρους εκτέλεσης καθήκοντος ή πατριωτισμού. Ωστόσο, όσο εντονότερα οι νέοι ενδιαφέρονται για την πολιτική, τόσο περισσότερο προσλαμβάνουν την έννοια του καλού πολίτη με όρους ενεργού συμμετοχής στο δημόσιο γίγνεσθαι και λιγότερο με όρους παράδοσης.

Η Περσεφόνη Ζέρη, ο Χαράλαμπος Τσέκερης και ο Θεόδωρος Τσέκερης, «Η κατασκευή της εικόνας της Ευρώπης και η ελληνική νεολαία στην ψηφιακή εποχή», με βασική υπόθεση εργασίας το ότι η παγκόσμια δικτύωση της επικοινωνιακής υποδομής δεν επαρκεί καθαυτήν για να δημιουργήσει έναν ουσιαστικό και παραγωγικό κοινό τρόπο ζωής μελετούν, με ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους, το πώς Έλληνες νέοι, προερχόμενοι από τις τέσσερις βασικές ιδεολογικές κατευθύνσεις (ριζοσπαστική αριστερά, κεντροαριστερά, κεντροδεξιά, ακροδεξιά) προσδιορίζουν τη συλλογική τους ταυτότητα, το «Εμείς» και πώς τη συνδέουν με την Ευρώπη. Εστιάζονται στο πώς «το θεσμίζον ελληνικό κοινωνικό φαντασιακό» και οι σημασίες που αυτό παράγει (αξίες, συνήθειες, ιδέες, ηθική, πολιτικές στάσεις) αποτυπώνουν και διερμηνεύουν τη σχέση Ευρωπαϊκής Ένωσης με την ελληνική κοινωνία υπό την επίδραση της οικονομικής κρίσης.

Ο Τριαντάφυλλος Καρατράντος και ο Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Μετά την βία των πολλών: Μορφολογικά και κοινωνικά στοιχεία για την πολιτική βία στην ύστερη μεταπολίτευση και ειδικότερα στην περίοδο 2015-2019», διερευνούν τα χαρακτηριστικά και δεδομένα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα την περίοδο 2015- 2019. Αναλύοντας την ιδεολογική προέλευση και τον βαθμό εμπλοκής των υποκειμένων σε πράξεις βίας καθώς και τους στόχους των επιθέσεων περιγράφουν τη μετάβαση από μορφές κοινωνικής-κινηματικής βίας σε μια ιδιαίτερη μορφή «ελεγχόμενης βίας» και τις επιδράσεις που προκύπτουν από την άνοδο στην εξουσία μιας ριζοσπαστικής πολιτικής δύναμης.

Την ενότητα κλείνει η Χριστίνα Βαρουξή, «Οι στάσεις των Ελλήνων για

την πανδημία Covid-19: ερευνητικά αποτελέσματα σε συνθήκες κοινωνικής, οικονομικής και υγειονομικής κρίσης», καταγράφοντας τις μεταβολές στάσεων των Ελλήνων υπό την επίδραση της πορείας της πανδημίας από την περίοδο του πρώτου επιδημικού κύματος της άνοιξης έως αυτήν του δεύτερου επιδημικού κύματος του φθινοπώρου του 2020. Αξιοποιεί, επίσης, συναφή αποτελέσματα ερευνών των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για την αντίστοιχη περίοδο, διερευνώντας τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις των περιοριστικών μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας.

Στη δεύτερη ενότητα του ανά χείρας τόμου με τίτλο «Κόμματα, εκλογές, κοινωνία πολιτών» περιλαμβάνονται κείμενα που εστιάζονται στις πολιτικές αντιλήψεις, στην πολιτική συμπεριφορά και στην εκλογική μετάφρασή της καθώς και στις προκύπτουσες σχέσεις των μηχανισμών πολιτικής διαμεσολάβησης με την κοινωνία των πολιτών.

Στο πρώτο κείμενο της ενότητας «Το Κόκκινο και το Μαύρο: Εργατική τάξη και εθνικισμός στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη», ο Γιώργος Μπιθυμήτρης και ο Παναγιώτης Κουστένης διερευνούν την πολιτική συμπεριφορά των εργαζομένων στις ναυπηγοεπισκευαστικές περιοχές της πρωτεύουσας κατά τη δεκαετία 2010-2019. Αναλύεται η ανατροπή της ιστορικής εκλογικής γεωγραφίας των εν λόγω περιοχών με την ενίσχυση της άκρας δεξιάς, μέσα από τη μελέτη του κοινωνικού και θεσμικού περιβάλλοντος της κοινωνικής ομάδας των εργαζομένων στη ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία καθώς και της σύγκρουσης για την τοπική πολιτική ηγεμονία μεταξύ των δύο βασικών αντιπάλων πολιτικών σχηματισμών.

Η Μανίνα Κακεπάκη, «Μεταξύ κόμματος και αγοράς: Η Κοινοβουλευτική Ομάδα της Νέας Δημοκρατίας πριν και μετά τις εθνικές εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019», μελετά συγκριτικά το προφίλ δύο διαφορετικών κοινοβουλευτικών «γενεών» του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας: όσων εισήλθαν στο Κοινοβούλιο την περίοδο 2012-2015 και όσων πρωτο-εισέρχονται με τις εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019. Το κείμενο διερευνά τις μεταβολές στο κοινωνικό και πολιτικό προφίλ των βουλευτών/-τριών αποτιμώντας τις επιπτώσεις της κρίσης, της αλλαγής ηγεσίας αλλά και του ιδεολογικού προφίλ του κόμματος.

Τη δεύτερη ενότητα κλείνει η Κατερίνα Λουκίδου, «Ιχνηλατώντας την κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά το 2015», εξετάζοντας την άνθιση της κοινωνίας πολιτών σε μια διαδρομή που κορυφώθηκε με τον πολλαπλασιασμό των κινηματικών οργανώσεων μετά το 2010 και υποχώρησε μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον ΣΥΡΙΖΑ. Ωστόσο, διαπιστώνεται ότι η παρατηρούμενη συρρίκνωση των κινηματικών εγχειρημάτων μετά το 2015 δεν ανακόπτει ουσιαστικά τη διαδικασία ωρίμανσης της

κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, που καταγράφει μια συνέχεια από τη Μεταπολίτευση έως το 2018.

Η τρίτη, τέλος, ενότητα υπό τον τίτλο «Δικαιώματα, διακρίσεις, ευάλωτες ομάδες» καλύπτει ζητήματα τομεακών δημοσίων πολιτικών και αφορά και παραδοσιακά διακυβεύματα, όπως αυτά των δικαιωμάτων και της ευαλωτότητας, τα οποία, ωστόσο, αποκτούν καινούργιες διαστάσεις και νέες όψεις υπό την επίδραση μεταβατικών δυναμικών, όπως οι διαδοχικές κρίσεις, οικονομική και υγειονομική, αλλά και των δυναμικών της υπέρβασης, όπως, π.χ., η παγκοσμιοποίηση και οι δραματικές αλλαγές στον διεθνή καταμερισμό εργασίας με τις επιπτώσεις τους στο μεταναστευτικό φαινόμενο.

Ο Νίκος Σαρρής, «Η καταπολέμηση των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα: αξιολόγηση του θεσμικού πλαισίου μέσω των ερευνητικών αποτελεσμάτων», επιχειρεί την αποτίμηση του θεσμικού πλαισίου καταπολέμησης των διακρίσεων και ιδιαίτερα του φαινομένου των πολλαπλών διακρίσεων στην Ελλάδα. Με βάση τη συνδυαστική ανάλυση των εκθέσεων του Συνηγόρου του Πολίτη και αποτελεσμάτων ερευνών, όπως αυτές του Ευρωβαρόμετρου για τις διακρίσεις στην ΕΕ και την Ελλάδα, του 7ου κύματος της Παγκόσμιας Έρευνας Αξιών για την Ελλάδα αλλά και την έρευνα πεδίου του ΕΚΚΕ για τις πολλαπλές διακρίσεις που διεξήχθη το 2017, εξετάζεται η αποτελεσματικότητα της εφαρμογής του ενωσιακού και εθνικού θεσμικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων στη χώρα μας.

Η Ιωάννα Τσίγκανου και η Ιουλία Λαμπράκη, «Προστασία δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών στην Ελλάδα», αποπειρώνται να αποκαλύψουν «το πρόσωπο της κρίσης στο νομικό πεδίο». Διερευνούν το κατά πόσον η πρόσφατη οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τόσο τους ίδιους τους θεσμικούς μηχανισμούς και τις διαδικασίες διεκδίκησης των πολιτών για την προστασία των δικαιωμάτων και των εννόμων αγαθών τους όσο και την έκταση και ένταση των διεκδίκησης αυτών. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ανάδειξη των αποκλίσεων που προκύπτουν συνεπεία διαφορών στην οικονομική κατάσταση, το φύλο και την υπηκοότητα των υποκειμένων των διεκδικήσεων.

Τέλος, ο Άγγελος Τραμουντάνης, «Η πολιτική για την ένταξη μεταναστών και αιτούντων/δικαιούχων διεθνούς προστασίας στην Ελλάδα: Ιστορική αποτίμηση, προκλήσεις, προοπτικές», αποτιμά την ιστορική διαδρομή διά της οποίας η χώρα εισήλθε στην τρίτη δεκαετία υποδοχής δικαιούχων διεθνούς προστασίας. Εξετάζοντας το νομοθετικό και πολιτικό πλαίσιο κάθε περιόδου καθώς και τα εφαρμοζόμενα μέτρα, επιχειρεί να εντοπίσει τις κρίσιμες παραμέτρους που καθόρισαν τις εκάστοτε προτεραιότητες αυτής της τομεακής πολιτικής και να αναδείξει τις αναντιστοιχίες μεταξύ των θεσμικών προβλέψεων και της πραγματικότητας στο πεδίο.

Ενώσω ο ανά χείρας δεύτερος τόμος του *Πολιτικού Πορτραίτου της Ελλάδας* βρίσκει τον δρόμο προς τους αναγνώστες του, το υλικό για τον επόμενο, τρίτο τόμο, έχει αρχίσει ήδη να παράγεται. Τα ερευνητικά προγράμματα του Ινστιτούτου συναντούν την πολύπλοκη οικονομικο-κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της χώρας, με τις ιδιομορφίες της ιστορικής της διαδρομής και τις ιδιαιτερότητες της θεσμικής της πραγματικότητας αλλά παράλληλα και με τα σταθερότυπα της θέσης της ως μίας εκ των αναπτυσσόμενων χωρών του σύγχρονου κόσμου και ταυτόχρονα ως χώρας – μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μετέχοντας ενεργά στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία και κοινωνία αλλά και στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η Ελλάδα εμπλέκεται στις δυναμικές της μετάβασης από τις κρίσεις στην κανονικότητα αλλά, ταυτόχρονα, και σε εκείνες της υπέρβασης της υφιστάμενης κανονικότητας προς μια νέα πολυδιάστατη τεχνολογική, παραγωγική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Η αλληλεπίδραση των δύο αυτών δυναμικών γεννά φαινόμενα, κοινωνικά και πολιτικά, συνθήκες ευκαιριών και φόβων, δυνατοτήτων αλλά και ανασφάλειας που χρειάζεται οπωσδήποτε να μελετηθούν συνδυασμένα και συστηματικά προκειμένου να παραχθούν δημόσιες πολιτικές που θα διευκολύνουν αυτή την μετάβαση. Το Ινστιτούτο Πολιτικών Ερευνών του ΕΚΚΕ, αναπτυσσόμενο δομικά και λειτουργικά, θα συνεχίσει να μελετά την εξελισσόμενη αυτή πραγματικότητα και η σειρά του Πολιτικού Πορτραίτου, μεταξύ των άλλων εκδόσεων του ΕΚΚΕ, θα συνεχίσει να δημοσιοποιεί τα ευρήματα και τα συμπεράσματα που θα προκύπτουν.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βούλγαρης, Γ. (2019). *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*. Αθήνα: Πόλις.
- Βούλγαρης, Γ., Κωστής, Κ. και Ριζάς Σ. (επιμ.) (2020). *Ο μεγάλος μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2019). *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα, 1910-2001*. Αθήνα: Εστία.

Ξενόγλωσση

- Barnett, V. (2016). *Kondratiev and the dynamics of economic development: long cycles and industrial growth in historical context*. Springer.
- Beinhocker, E. (2012). New economics, policy and politics. In T. Dolphin, D. Nash (eds.), *Complex new world, Translating new economic thinking into public policy* (pp. 134-146). London: Institute for Public Policy Research.
- Dannequin, F. (2020). Capitalisme, cycle et histoire chez Schumpeter. *L'Économie Politique*, 87, pp. 100-112.
- Hunter, J. D. (1991). *The struggle to define America*. Basic Books.
- Hunter, J. D. and Wolfe, A. (2006). *Is there a culture war? A dialogue on values and American public life*. Brookings Institution Press.
- Imber, J. B. (2001). Doubting culture wars. *Society*, 38 (6), pp. 31-37.
- Köhler, J. (2012). A comparison of the neo-Schumpeterian theory of Kondratiev waves and the multi-level perspective on transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 3, pp. 1-15.
- Panagiotopoulos, P. and Sotiropoulos, D. P. (eds.). (2020). *Political and cultural aspects of Greek exoticism*. Palgrave Macmillan.
- Pinker, S. (2019, June 21). One thing to change: Anecdotes aren't data, *Harvard Gazette* <https://news.harvard.edu/gazette/story/2019/06/focal-point-harvard-professor-steven-pinker-says-the-truth-lies-in-the-data/> (πρόσβαση 23/6/2021).
- Régionales: mais où sont passés les corona-sceptique?. (2021, Juin 20). *Marianne*. https://www.marianne.net/politique/regionales-mais-ou-sont-passees-les-coronasceptiques?fbclid=IwAR1Z_8p3oVafFRuGorhoIIX3w6wPXWeTq5PGxXCjfq1MIWtHDtPdRyg4Jxo (πρόσβαση 21/6/2021).
- Rittel, H. W. and Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4 (2), pp. 155-169.
- Teperoglou, E. and Tsatsanis, E. (2014). Dealignment, delegitimation and the implosion of the two-party system in Greece: The earthquake election of 6 May 2012. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 24 (2), pp. 222-242.
- Schick, A., Hobson, P. R. and Ibisch, P. L. (2017). Conservation and sustainable development in a VUCA world: the need for a systemic and ecosystem-based approach. *Ecosystem Health and Sustainability*, 3 (4).
- Turchin, P. (2015, November 1). Economics can't explain why inequality decreases. A problem with Piketty's explanation. *Evonomics*, <https://evonomics.com/economics-cant-explain-why-inequality-decreases/2015> (πρόσβαση 23/6/2021).

- Turchin, P. (2016). *Ages of discord*. Beresta Books.
- Williams, R. H. (ed.). (1997). *Cultural wars in American politics: Critical reviews of a popular myth*. Transaction Publishers.
- Worley, C. G. and Jules, C. (2020). COVID-19's uncomfortable revelations about agile and sustainable organizations in a VUCA world. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 56 (3), pp. 279-283.